
70 ГОДИНИ ОТ СПАСЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ЕВРЕИ

РОЛЯТА НА АДВОКАТИТЕ ЗА СПАСЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ЕВРЕИ ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА*

*Светослав Живков** , Владимир Станев****

По въпроса за спасяването на българските евреи е писано немалко и вероятно само излагането на библиографията, посветена на този въпрос, ще отнеме цялото време, с което разполагаме, за представянето на настоящия доклад. Не това е и нашата цел. При цялата налична литература все още обективните заключения отстъпват място на пристрастните оценки. По време на комунистическия тоталитарен режим спасяването на българските евреи превратно беше представяно като дело предимно на българските комунисти. С началото на демократичните промени преди вече близо четвърт век интересът към еврейския въпрос в България от годините на Втората световна война набъбна значително. В повечето изследвания обаче фокусът се прехвърли върху оцеляването на евреите – български поданици, като нерадостната съдба на онези от „новите земи“ (Беломорието, Вардарска Македония и Пиротско), както и фактът, че в годините на войната еврейското малцинство действително е било подлагано на репресии, оставаха в сянка. В последно време някои изследователи отидоха в другата крайност. Подчертавайки репресивния характер на държавната политика по еврейския въпрос, те проявяват склонност да омаловажат факта, че все пак и при всичките условия е спасен животът на близо 50 000 души.

Спасяването на българските евреи обикновено се свързва с акцията на Димитър Пешев, осуетила тяхната депортация през пролетта на 1943 г. Всъщност спасяването може да се разгледа като процес, започнал още през 1940 г. с разразило-

* Научен доклад, прочетен на честванията, организирани от Висшия адвокатски съвет, на 70-годишнината от приноса на българската адвокатура и адвокатите в България за спасяване на българските евреи от унищожение по време на Втората световна война. (София – Кюстендил, 11 декември – 13 декември 2013 г.).

** Доктор на историческите науки, главен асистент в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

*** Доктор на историческите науки, главен асистент в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

то се обществено недоволство срещу приемането на антисемитския Закон за защита на нацията (ЗЗН). Съществена част от това недоволство са негативните реакции на редица депутати от опозицията и части от мнозинството срещу предприетите мерки, най-значимата от които е протестът на Пешев и неговите съмишленици. Неочакваната от управляващите съпротива срещу депортацията довежда първоначално до нейното отлагане, а впоследствие – през лятото и есента на 1943 г. – и до пълен отказ от тази крайна мярка. През 1944 г. административните органи вече не следят строго за спазването на антиеврейските мерки. Самото антисемитско законодателство е отменено от правителството с няколко нормативни акта от края на август и началото на септември 1944 г. Както ще видим по-нататък, българските адвокати заемат важно място във всеки етап от процеса по спасяването на евреите.

Преди да разгледаме ролята на адвокатурата за спасяването на българските евреи, е необходимо да отделим място върху два въвеждащи проблема: 1) Историята на българската адвокатура до Втората световна война; и 2) Историята на евреите по българските земи.

Ако на спасяването на българските евреи е посветено доволно количество литература, то изследванията върху миналото на българската адвокатура все още са рядкост. В последните 15-ина години колеги историци и юристи публикуваха няколко очерка, в които проследиха историята на някои от адвокатските колегии. Като цяло обаче дефицитни са материалите върху социалната история на българските адвокати, тяхното място в българското общество, ролята им в политическия, икономическия и културния живот и връзките им с представителите на останалите професионални групи. Тук трябва да подчертаем, че този дефицит контрастира ярко с важното място, което вземат адвокатите в българското общество след Освобождението. Смело може да се каже, че адвокатите са неделима част от българския социален елит от Освобождението до средата на XX век, и то – съществена част. Още в първите години на модерната българска държава се оказва, че значителен дял от високообразованите хора са адвокати. И не само. Топадвокатите са завършили своето висше образование в елитни европейски университети като тези в Хайделберг, Цюрих, Берн, Женева, Брюксел. Немалко от тях получават и докторска степен. За сравнение – до края на XIX в. дори и най-едрите земевладелци са неграмотни, а основателят и първи председател на Съюза на българските индустриалци в първите години на XX век Тодор Балабанов, авторитетен и изключително заможен човек, е можел само да изписва името си и да се подписва.

Адвокатите много бързо навлизат в политическия живот и заемат водещо място в него. Множество са причините за това. На първо място, както вече споменахме, те са не само грамотни, но и високообразовани, особено на фона на ред други социални категории. На второ място, спецификата на тяхната професия ги задължава да познават законодателството в страната, а това от своя страна благоприятства политическата кариера на много от тях. Не бива да забравяме, че повечето адвокати са

добри оратори – качество, присъщо на добрите политици. Липсата на фиксирано работно време, както и тяхната мобилност им позволяват лесно да създават връзки и контакти със значителен брой хора в различни райони на страната. Принадлежността им към групата на свободните професии прави изявенията от тях финансово състоятелни и независими от властта. В резултат в периода 1899–1944 година около и над 50 % от депутатите в повечето български парламенти са представители на адвокатското съсловие. Адвокати са лидери на политически партии, или най-малкото – важни членове на централните ръководства. Доминирането им в местните структури е още по-впечатляващо. В началото на XX век околийските организации на партиите в повечето случаи се ръководят от адвокат. Но нека не бъдем голословни. Видни български политици и държавници са адвокати. Тук може да споменем имената на Димитър Греков, Константин Стоилов, Теодор Теодоров, Стефан С. Бобчев, Александър Малинов, Никола Мушанов, Александър Гиргинов, Владимир Моллов, Найчо Цанов, Георги П. Генов, Васил Радославов, Петър Пешев, Никола Геннадиев, Стоян Данев, Димитър Тончев и редица други. Разбира се, политическата кариера на някои от тях е свързана с неуспехи и провали. Но нека кажем и нещо, което обикновено се пропуска. При всичките вътрешнополитически сътресения и преврати и външнополитически неуспехи и катастрофи българското общество до Втората световна война бележи един значим социален, политически, икономически и културен прогрес. В навечерието на Освобождението от 1878 г. българските земи представляват загънтен ориент – с примитивно земеделие, още по-примитивна инфраструктура, градове без градоустройствени планове, с криви и кални сокаци и едноетажни кирпичени колиби. Над 90 % от населението е неграмотно, а мнозинството от останалите 10 % са получили своето образование в килийни училища. Само за 60 години, благодарение на три поколения българи, водени от своя елит, българското общество постига впечатляващ възход. В края на 30-те години българската икономика е съпоставима с онези на останалите страни от Южна и Югоизточна Европа, а в инфраструктурно отношение и като грамотност на населението дори ги превъзхождаме. По същото време България сглобява самолети, автобуси и леки коли (малко известен факт), градовете отдавна са електрифицирани и благоустроени. София разполага с електричество и трамваи от 1900 г., автобусен транспорт – от 1935 г. През 1940 г. тръгва и първият тролейбус. Редица извънградски шосета са в процес на павиране, а във Варна се появява и първата асфалтова отсечка.

В началото на XX в. писатели като Пейо Яворов и Пенчо Славейков са част от европейския интелектуален елит. През 30-те години българските учени – юристи, филолози, историци, икономисти, имат европейски авторитет. България може да се похвали и с модерно законодателство. Всеизвестно е, че Търновската конституция е една от най-демократичните и напредничавите за времето си. Серия закони са заимствани от европейски образци, без да им отстъпват като качество. През 1912 г.

България е една от първите страни в света, възприели пропорционалната избирателна система. От 1938 г. право на глас, макар и ограничено, получават и жените.

Активната роля в целия този процес на ускорена модернизация принадлежи на българския елит. Адвокатското съсловие не просто е неразделна част от този елит, но неговите най-видни представители са ситуирани на върха на социалната пирамида.

Още нормативните актове на Временното руско управление от 1878 г. правят опит за регламентация на адвокатската дейност в България. За изработването на цялостен закон са необходими няколко години. През 1888 г. е приет Законът за адвокатите. С няколко изменения той е в сила чак до 1925 г. и представлява част от множеството фундаментални закони, приети в периода 1887–1898 г., сред които са Избирателният кодекс (1897), Наказателният (1896), Търговският (1896), протекционистичното законодателство и пр. Според закона от 1888 г. всеки адвокат е необходимо да се регистрира при съответния окръжен съд. При определени условия се допуска съдът да делегира част от своите правомощия по отношение на адвокатите на адвокатски съвети. Такива през 90-те години на XIX в. се появяват в София и поголемите градове.

Новият Закон за адвокатите от 1925 г. организира адвокатурата на нови основи. Всеки адвокат задължително трябва да членува в съответна адвокатска колегия. Органи на тези колегии са адвокатските съвети, на които държавата делегира управителни и административни функции. Върховен орган е Висшият адвокатски съвет, избран на общо събрание, включващо председателите на адвокатските съвети.

Макар и автономни, Висшият адвокатски съвет и съответните провинциални съвети са публичноправни органи, чиято дейност е регламентирана от нормативен акт, което малко или много ги прави зависими от властта. В началото на XX век в адвокатските среди се заражда идеята за учредяване на професионално сдружение. През 1914 г. на бял свят се появява мимолетното Адвокатско дружество в София. Вероятно поради включването на България в Първата световна война това дружество се оказва с кратък живот, но идеята не замира. През ноември 1920 г. в София е учреден Съюзът на българските адвокати. Може би роля за сплотяването на адвокатите играе репресивната политика на правителството на БЗНС. По това време, за да уязви своите политически противници от традиционните партии (мнозина от чиито лидери, както разбрахме, са адвокати), кабинетът на Александър Стамболийски прокарва закон, който лишава селското население от възможност за адвокатска защита при съдебни дела на първа инстанция – пред мировите съдии. Така или иначе, през 1920 г. появата на Съюза на българските адвокати е факт. В следващите години организацията ще защитава интересите на адвокатското съсловие. В края на 30-те години в нея членуват над 1100 адвокати. Общият брой на практикуващите професията по същото време е 2911.

А сега ще ми позволите да премина към кратко изложение на еврейския въпрос в България до Втората световна война. На всички ни е известно, че прародината на

еврейския народ е Палестина. След неговите неуспешни въстания срещу римската власт от I в. сл.Хр. властите разрушават храма на Соломон, с което започва мащабното разселване на юдеите по света. На Балканите е засвидетелствано присъствие на евреи още от Късната античност, далеч преди образуването на българската държава. Евреи обитават българските земи и през Средновековието. Известен е фактът, че през XIV век цар Иван Александър се жени за покръстена еврейка. Броят на евреите на Балканите нараства многократно след края на XV в., когато Османската империя приютява изгонените от Испания юдеи. Въпреки това делът им сред общото население остава незначителен. Според преброяването от 1926 г. техният брой е 47 000 души, или в относителна стойност – под 1 % от общата численост.

Широко разпространеното твърдение за етническата и верската търпимост на българския народ представлява един мит, а прословутата толерантност – позитивен стереотип, който често бива опровергаван от характера на взаимоотношенията помежду нас си – българите. Не липсват примери за етнически и религиозни насилия, в които българи издевателстват над инородци. Антигръцките вълнения през 1906 г. кулминират в опожаряването на гр. Анхиало (дн. Поморие) и до емигриране на гръцкото малцинство. В хода на Балканските войни помаците са обект на насилствени покръствания. Фамозният „възродителен процес“, за който всички знаем, засяга не само българските турци, но практически всички мюсюлмански общности в страната. Наистина Търновската конституция от 1879 г., с двете си изменения от 1893 и 1911 г., прокламира равенство пред закона. Член 61 отстоява, че „всеки роб, от какъвто и пол, вяра и народност да бъде, свободен става, щом стъпи на българска територия“. Още по-експлицитен е чл. 60 на основния закон, според който „с политически правдини се ползват само гражданите на Българското княжество, а с граждански правдини, спроти законите, се ползват всички живущи в Княжеството“. Това не попречва на XI ОНС през 1901 г. да лиши от изборителни права циганите мюсюлмани, а сред мотивите премиерът Петко Каравелов посочва културната недоразвитост на ромския етнос и неспособността му да възприеме ценностите на модерния свят. Нека добавим, че управлението на Каравелов и днес се приема от мнозинството изследователи за демократично.

Не липсват примери за антиеврейски настроения и вълнения и в българските земи. През средните векове учението на жидовстващите е третирано от църквата като ерес и съответно – преследвано. Съществува легендата, че България дължи падането си под османска власт на зловредното влияние на съпругата на цар Иван Александър. В късносредновековната черква в Земенския манастир и днес може да се види стенопис, на който дяволът е изобразен като евреин. Известни са стиховете на Иван Вазов, който, заклеявайки дипломацията на британския премиер от еврейски произход Бенджамин Дизраели, отсича: „О Англий! Защо ли днес бездушен жид те управлява?“. В самия край на XIX и първите години на XX век в Кюстендил, Лом и някои други градове са извършени погроми над еврейските квартали. През 1899 г.

Николай Митаков, един от първите българи – отявлени антисемити, започва да издава вестник „България без евреи“ и се опитва да учреди антиеврейски кръжоци.

Въпреки това може да се каже, че до Втората световна война в България няма агресивен антисемитизъм, липсва и целенасочена рестриктивна политика на държавата към евреите. Факт е, че на фона на многовековните преследвания в цяла Европа в българските земи евреите се радват на относително спокоен живот. Това се дължи на няколко причини. На първо място, Източните Балкани са контактна зона на множество цивилизации и култури. До началото на ХХ в. регионът е изключително хетерогенен в етнически, а и в религиозен аспект. Повечето градове, особено по-големите, представляват пъстра палитра, с наличие най-малко на три, а понякога – на пет и повече махали, разделени на етнически принцип – българска, турска, гръцка, циганска, еврейска, арменска, влашка, арнаутска (албанска) и пр., при което нито един елемент няма абсолютно числено мнозинство. Стереотипните нагласи към „другия“, които се формират във всяка от посочените общности, обикновено са абстрактни, деперсонифицирани и по правило не важат за съседа (комшията).

За липсата на значителни антиеврейски погроми допринасят и самите български евреи. По-голямата част от тях са от групата на сефарадите – бегълци от Пиренейския полуостров. В образа на българския еврей отсъстват повечето от характеристиките, направили юдейството така ненавистно за мнозина европейци през средните векове и модерните времена и провокирали антисемитизма – еврейният като експлоататор (лихвар, банкер и пр.). През 20-те години на ХХ в. около 50 % от българските евреи се препитават с търговия, като огромното мнозинство от тях са амбулантни търговци. Около 1/3 имат за професия занаят или са работници. Като цяло българските евреи са бедни, „дребни съществувания“, или най-малкото не се отличават като социален статус и стандарт на живот от масата българи. В началото на ХХ в. повече от половината живеят в столицата и не разполагат със собствена махала, а обитават „Ючбунар“ – бедняшкия работнически квартал на София, района от синагогата на запад до бул. „Константин Величков“. Старата еврейска махала от турско време, намирала се между църквата „Св. Неделя“ и Градската градина, е разрушена при градоустройството в първите години след Освобождението.

Разбира се, не липсват евреи и сред представителите на българския елит. Йосиф Фаденхехт достига до висините на академичната и политическата кариера – завършил юридически науки в Лайпциг, професор по гражданско право в Софийския университет, топадвокат, сред лидерите на Радикалдемократическата партия, министър на правосъдието през 1918 г., неколкократно избиран за депутат. Дора Габе печели популярност като поетеса още през 20-те години на ХХ в. Йосиф Хербст е известен български журналист, станал жертва на политическото противопоставяне. С еврейски корени е и композиторът Панчо Владигеров. Като цяло по-висок е делът на евреите, заети със свободни професии, но това има своите обективни обяснения. Рядкост са евреите в bankerските и фабрикантските среди. Практически те отсъстват

от доминиращия клон на българската икономика до средата на XX век – аграрния сектор.

С други думи, за разлика от повечето свои събратя в останалата част на Европа, българските евреи са във висока степен интегрирани в обществото. При мнозинството от тях липсва конфликт между тяхната етническа идентичност и принадлежността им към българската нация. Мнозина евреи участват във войните за национално обединение. Някои дават живота си в тях, а други остават инвалиди. Нека добавим, че бащата на Дора Габе – Петър Габе, е сред лидерите на българското национално движение в Северна Добруджа в края на XIX век. Редица евреи са известни и уважавани български адвокати. Повече от половината са съсредоточени в София, където те съставят 10 % от колегията. Сред тях личат имената на проф. Й. Фаденхехт, Сабитай Таджер, Давид Лиджи, Нисим Меворах, Йосиф Яшаров, Леон Конфино и др.

Първата световна война довежда до значителни социални и политически промени в Европа и света. Либерално-демократичният модел на управление започва да търпи сериозни критики. Мнозина започват да смятат, че парламентаризмът отива в историята. Навсякъде в Европа се появяват крайнодесни формации, в чиито идеологии доминират авторитаристки концепции за нова роля на държавата, за ограничаване на индивидуалните човешки права, ултранационализмът, антилиберализмът и пр. Обстановката у нас не се отличава от общия фон, още повече че България се оказва на страната на губещите и е жестоко ощетена с Ньойския договор. Тук също се появяват крайнодесни организации. Поне през 20-те години обаче техният национализъм не еволюира в антисемитизъм и расизъм. Повечето от тях вземат за модел италианския фашизъм.

Ситуацията се променя в началото на 30-те години. Тогава нацистката партия на Адолф Хитлер набира сили и през 1933 г. идва на власт в Германия. След тази година все повече и повече крайнодесни организации в Европа ще започнат да копират националсоциалистическата идеология. В България се появяват формации, включващи в платформите си борба срещу евреите и еврейството. През втората половина на 30-те години на няколко пъти техни кадри, предимно екзалтирани младежи, организират погроми над домове и магазини, чиито собственици или наематели са евреи. Макар и да не се превръща в популярна и масово разпространена политическа доктрина в България, не бива да отричаме, че антисемитизмът печели свои съмишленици в навечерието на Втората световна война. Тук трябва да добавим, че по това време авторитаристките концепции намират своята реализация в страната. Военният преврат от 19 май 1934 г. ликвидира българската парламентарна демокрация. Конституцията е суспендирана, парламентът е разпуснат за близо 4 години, а партиите са забранени. През 1935 г. цар Борис III изгласва превратаджиите от властовите постове, но не възстановява демократичните права и свободи, а установява свой авторитарен режим.

Какво е отношението на българските адвокати към всичките тези събития и процеси? Не бива да скриваме факта, че някои адвокати са сред видните членове на крайнодесните формации. В началото на 30-те години Александър Сталийски е лидер на Националната задруга – фашисти. Друг известен адвокат – Крум Митаков (син на Николай Митаков и брат на Васил Митаков), е водач на Съюза на българските фашисти. Други двама адвокати, чиито имена ще срещнем и по-късно – Петър Габровски и Александър Белев, са представители на антисемитската крайнодясна партия „Ратници за напредъка на българщината“.

Редица други адвокати обаче заклеят расизма и антисемитизма. През 1937 г. журналистът Буко Пити публикува брошура със становищата на български общественици по въпроса. Тук ще посочим само онези, чиито автори са адвокати. Така например известният български държавник и адвокат Александър Малинов, лидер на Демократическата партия, споделя, че „в нас никога е нямало и не ще има сериозно противоеврейско движение. (...) На нацията ни е чужд антисемитизмът“. За неговия политически съмишленик – адвоката Никола Мушанов, „в България антисемитизмът не вирее, защото няма благодатна почва. Българският народ по природа е демократичен и е чужд на ксенофобията. Случаите на изстъпления над евреи са единични. Нашите евреи са добри и лоялни граждани с будно национално самосъзнание“. Григор Василев смята, че „...за мене расизмът няма нищо общо с науката. Расизмът е отрицание на науката и прикритие на известни стремежи. (...) Културният и морален човек не може да бъде антисемит“. Боян Смилов вижда в българското еврейство „добри български граждани, които, наред с българите, живеят еднакво болките и стремежите на държавата и народа“. Особено красноречив е Вергил Димов, земеделец по политическа ориентация. Визирайки погромите над евреите в имперска Русия, той заявява, че „в борбата си против еврейството управляващите винаги са се опитвали да отклоняват вниманието на общественото мнение от неудачите си в управлението“.

Както виждаме, има адвокати, които се обявяват категорично срещу антисемитизма, и такива, които възприемат пронацистки възгледи. Затова за нас е много важно да видим какви становища отстояват адвокатските колегии като колективни корпуси. До 1940 г. пред българското общество не стои на дневен ред проблемът за въвеждане на антиеврейско законодателство. Не такъв е въпросът с алтернативата демокрация или диктатура. Тук трябва да отбележим, че българските адвокатски колегии са сред професионалните организации в страната, които категорично осъждат ограничаването на гражданските права и свободи след 19 май 1934 г. Първи са кюстендилските адвокати. На свое общо събрание от 2 октомври същата година те излизат с призив за възстановяване на Конституцията. През 1937 г. Висшият адвокатски съвет натоварва колегиите да обсъдят на свои общи събрания въпроса за „правовия ред, законодателството и правосъдието“ и да излязат със съответните резолюции. Така на свое извънредно общо събрание през май 1937 г. членовете на Софийската

колегия стигат до консенсус, че „така възприетият ред на законодателство не само подронва правното чувство на народа, но поставя пред големи затруднения правораздаването в страната, понижава престижа на съдебната власт и разколебава доверието към нея у тези, които дирят правосъдие“, и настояват, че „важни и неотложни нужди на държавата и народа налагат незабавното възстановяване на Търновската конституция – основната правна норма на нашето държавно устройство, и отменяването на всички противоконституционни наредби и закони“. Примерът е последван от други колегии като Русенската, Пловдивската, Видинската, а Старозагорската е заявила своето неодобрение към съществуващия режим още през февруари.

Не изостава назад и Съюзът на българските адвокати. Неговото XV годишно общо събрание, проведено през 1936 г., настоява за „възстановяване на Търновската конституция и провеждането на парламентарни избори с участието на всички български граждани от двата пола, за да има редовно Народно събрание“. През 1937 г. членовете на съюза констатираат, че „правовият ред и законността в страната още не са възстановени“, и излизат с искания: 1) „най-енергично за незабавно и пълно възстановяване на Конституцията и на всички права и свободи, гарантирани от нея“; и 2) „за отменяване на всички наредби – закони (...) и за преустановяване на подобни вмешателства в функциите на независимата съдебна власт“. С подобни резолюции Адвокатският съюз излиза и през следващите години до 1940-а. Всички те са публикувани на страниците на неговия орган „Адвокатски преглед“. Тук трябва да се спомене и че през октомври 1937 г. 54-ма авторитетни адвокати излизат с отворено писмо до министър-председателя Георги Къосеиванов. Подчертавайки, че съществуващото положение е „режим на политическо безправие“, те настояват „да се възстановят правата и свободите на народа и да се привлече той в управлението на страната, като се произведат избори от едно демократическо правителство по сега съществуващия избирателен закон“, като първа стъпка към демократизацията трябва да бъде „незабавно да се премахне цензурата на печата и да се възстанови свободата на словото, събранията и сдруженията“. Сред подписалите се адвокати личат имената на Димитър Търкаланов, Иван Пашов, Михаил Геновски, Стоян Дренски, Димитър Мацанкиев, Иван Гумнеров.

Както видяхме, до края на 30-те години на XX век антисемитизмът в България не се радва на особена популярност. Управлението е авторитарно и недемократично, но отсъства каквото и да е расистко законодателство, а и намерения за такова от страна на отговорните фактори. Ситуацията се променя с началото на Втората световна война, започнала на 1 септември 1939 г. Вследствие на успешните военни кампании към лятото на 1940 г. Третият райх установява контрол над по-голямата част от европейския континент. Крахът на Версайската система от договори позволява на България да си върне Южна Добруджа по мирен път. Крайовската спогодба от 7 септември 1940 г. е сключена с решаващата подкрепа на Берлин и това неимоверно повишава популярността на Германия в страната. Все повече българи започват да

вярват, че с помощта на Хитлер България ще успее да разреши своя национален въпрос – освобождението на останалите под чужда власт сънародници. От значение е и икономическото обвързване с Райха. През есента на 1940 г. фашистка Италия започва военни действия срещу Гърция. Италианските неуспехи принуждават Хитлер да насочи свои армии на Балканите в помощ на съюзника си. През октомври и ноември в Тристранния пакт влизат Словакия, Унгария и Румъния. Към края на годината нацистките войски са на българо-румънската граница. Тъй като България няма ресурса да се противопостави ефективно на една агресия, нито да добие нечия подкрепа, единственият въпрос остава в качеството на какви ще навлязат в страната частите на Вермахта. На 1 март 1941 г. премиерът Богдан Филев подписва във Виена присъединяването на царството към пакта. България се превръща в сателит на нацистка Германия с надеждата, че ще избегне трагичната съдба на земите, през които нацистките танкове минават като завоеватели. Парадоксално на пръв поглед, но присъединяването на България към оста Рим–Берлин–Токио се оказва една от предпоставките за спасяването на българските евреи, чиято участ щеше да бъде далеч по трагична при евентуална германска окупация.

Политическото обвързване с Райха се отразява значително върху вътрешната политика на България. От края на 1940 г. започва приемане на серия нови недемократични закони. По модела на „Хитлер югенд“ е учредена младежката казионна организация „Бранник“. Заимстването на нацистки идеи и практики в българското управление продължава и в следващите три години. Елемент от този процес е и прилагането на антиеврейско законодателство. За появата на такова няма предпоставки от вътрешнополитическо естество. Показателни са думите на самия цар Борис III, който пред своя личен съветник Любомир Лулчев заявява: „Аз много отлагах... но сега вече, след като го имат в Румъния, Унгария и даже във Франция, реших, че е по-добре да се направи от нас, отколкото да ни го наложат“.

Първият и най-значим нормативен акт с антисемитски характер е Законът за защита на нацията. Той е внесен за разглеждане в парламента през октомври 1940 г., приет е от Народното събрание на 24 декември и е обнародван в „Държавен вестник“ на 23 януари 1941 г. Неговият втори дял касае еврейския въпрос. Евреите са лишени от политически права. Ограничени са и редица техни граждански права. Според закона те не могат да бъдат избиратели или избираеми в публичноправни избори, както при избори на всякакви дружества и сдружения с идеална цел, като изключение правят само еврейските организации. Евреите, заварени от закона на публични длъжности, са длъжни да ги напуснат. На лицата от еврейски произход също така се забранява да бъдат народни представители, да заемат общински или други служби на властта, както и такива в частноправни организации, които се подпомагат от публичната власт. Евреите не могат да бъдат агенти или представители на държавни, общински или автономни дирекции. Забранява им се службата във войската, те имат право да служат само в отделни трудови групи. Отнема се и правото на евреите да встъпват

в брак или в извънбрачно съжителство с лица от български произход и им се забранява да имат за домашна прислуга българи. С чл. 22 се ограничава правото на евреите на достъп до общонационални учебни заведения. Глава III на ЗЗН ограничава свободата на придвижване на евреите. Те могат да сменят местожителството си само с изричното разрешение на Дирекцията на полицията. Глава V ограничава стопанската и професионалната дейност на евреите. Те могат да упражняват свободни професии, търговия (с изключение на амбулантната) и индустрия, но само в процент, равен на този на евреите спрямо общото население в страната. На Министерския съвет се дават правомощия да ограничава частично или цялостно личното или капиталовото участие на евреите в търговията, индустрията, занаятите, както и да установява имотното им състояние. Евреите са длъжни в едномесечен срок да декларират пред Българската народна банка (БНБ) цялото си движимо и недвижимо имущество. Финансовите средства и тези, получени от ликвидирани имущества, евреите трябва да внасят в български банки, но тегленето им става само под надзора на БНБ. Ако дадено имущество се укрие, при намирането му то се конфискува в полза на касата за обществено подпомагане.

На лицата от еврейски произход се забранява също така да бъдат акционери, собственици и да участват с капитал в учебни заведения, кина, театри, печатници, издателства, предприятия за производство и търговия с филми, търговия с оръжия, в хотели, заведения. В кредитни дружества евреите нямат право да участват с повече от 49 % от общия капитал. Участието на евреи в предприятия се ликвидира и прехвърля на българи и дружества с български капитал в срок от шест месеца. Евреите нямат право да бъдат управители, директори, редактори, ръководители, предприемачи в обществени предприятия и служби. Забранява им се да търгуват с ценни книжа и благородни метали, да притежават аптеки, дрогерии, санитарни магазини или да бъдат техни управители. Евреите на такива служби са длъжни да ги напуснат; в предприятието или чиновническа служба те не могат да заемат повече места от българи.

Новините за предстоящо приемане на антисемитски закон се посрещат в българското общество нееднозначно. До премиера и министрите са изпратени редица поздравителни и насърчителни телеграми. Най-доволни са от средите на търговците и предприемачите, които смятат да заемат пазарните ниши, освободени от бизнесмени с еврейски произход. Някои настояват ЗЗН да обхване и други малцинства (като арменското). Негативните реакции обаче преобладават. Срещу ЗЗН се обявява на първо място Българската православна църква. С протестни писма излизат още Лекарският съюз, Писателският съюз, организацията на пострадалите от войните, както и мнозина общественици.

Каква е позицията на българските адвокати по този въпрос? На 30 октомври 1940 г. Управителният съвет на Съюза на българските адвокати изпраща изложение до председателя на Народното събрание Никола Логофетов. В него Съюзът излага вижданията си по проектозакона за защита на нацията. Според адвокатите мотивите

за проекта не са аргументирани. За тях „никаква народна нужда не налага създаването на такъв закон, чрез който се ограничава и деградира морално една категория български граждани“, тъй като „държавата ни е напълно национална“. В изложението се казва, че „еврейството в България не е застрашило нито нашето стопанство, нито нашата култура, нито чистотата на българската народност“. Според Съюза постановките в проекта „са и в противоречие с демократичния и свободолюбив дух на българина“. Подчертавайки, че основният въпрос пред българската външна политика е грижата за българите под чужда власт, адвокатите декларират, че „нашите грижи, нашите борби в защита на поробените български малцинства биха загубили много от своите правни и морални основания, ако ние на нашата територия допуснем да се извършат неоправдани ограничения и произволи над едно малцинство“. Накрая адвокатите посочват, че законът би бил противоконституционен, тъй като основният закон забранява делението на съсловия и прокламира равноправие за всички граждани.

Както се вижда, Съюзът на българските адвокати застава категорично срещу проекта за ЗЗН. Аргументите, които той излага, са от морално, политическо, национално и конституционноправно естество. Трябва да добавим, че по това време председател на съюза е Йосиф Фаденхехт. По обясними причини неговият подпис отсъства от изложението. То е подписано от подпредседателя Петър Бояджиев и секретаря Найден Райчев. Впоследствие е приподписано и от останалите членове на Управителния съвет.

Свое изложение до Народното събрание съставя и Видинската адвокатска колегия. Фактът, че то е изпратено на същата дата – 30 октомври, показва, че инициативата вероятно е синхронизирана с онези на Управителния съвет на Съюза. В своето писмо видинските адвокати акцентират върху положителната роля, която е играело еврейското малцинство в историята на българския народ, и завършват с призива парламентът „да докаже още веднъж, че не може да оскърбява паметта на ония евреи, които измряха за България“. На 1 ноември 1940 г. публицистът Христо Пуневски изпраща отворено писмо до депутатите срещу въвеждането на антиеврейско законодателство. То е приподписано от редица общественици, сред които личат имената на адвокатите Янко Сакъзов, Стоян Костурков, Иван Руневски, проф. Петко Стоянов.

Сериозен дебат поражда ЗЗН и в парламента. Тук трябва да отбележим, че изборите за XXV ОНС са проведени през декември 1939 г. и януари 1940 г. в условия на разтурени (още от 1934 г.) партии и при силен административен натиск. В резултат от 160 депутати само двајсетина не подкрепят правителството. В пленарната зала срещу ЗЗН се обявява практически цялата опозиция, с изключение единствено на двамата представители на крайната десница. За нас е важно, че повечето от ораторите, отхвърлили необходимостта от въвеждане на антиеврейско законодателство, са адвокати. Най-активни са Никола Мушанов и Петко Стайнов, професор по административно право в Софийския университет.

В своите две речи при първо и второ четене Мушанов заклеява расизма като „нова ерес“ и определя проектираните мерки като несправедливи. Видният адвокат и политик демократ пророкува, че ограничаването на правата на това малцинство ще доведе до социална радикализация сред редица негови представители, тъй като „немотията и неправдите раждат отчаяние“. Още по-краен е Петко Стайнов. Видният юрист поставя за разглеждане три въпроса – дали законът ще е конституционносъобразен, дали ще е в синхрон с националните интереси и дали ще отговаря „на духа на историята и традициите на българския народ“. Той определя проекта като противоречащ на чл. 57 на Търновската конституция, който прокламира равенство пред закона. За Стайнов „туря се начало на отнемане на основни права въз основа на един своего рода български расизъм“ и подобно на Мушанов, той също отрича концепцията за „чистата раса“.

Друга група депутати адвокати, обявили се срещу приемането на ЗЗН, са комунистите Тодор Поляков и Любен Дюгмеджиев. Според Поляков България по никакъв начин не е заплашена от евреите, които са „слабо и свършено безвредно малцинство“. За него те са напълно интегрирани в българското общество и са далече от обществено-политическия живот. Припомняйки, че редица професионални организации са се изказали срещу антисемитското законодателство, Поляков определя закона за „антисоциален, антиморален, нечовешки“ и реторично запитва дали приемането му няма да се дължи на „чужди хора и чужди интереси“, явно визирайки нацистка Германия. Любен Дюгмеджиев се връща на тезата на Стайнов за липсата на чисти нации, обявявайки, че „ние сме една мешава“ (мешавина), и също декларира, че законът се въвежда под външен натиск.

Относно ЗЗН липсва консенсус и в самото парламентарно мнозинство. Някои депутати от неговите среди също се изказват против въвеждането на антисемитско законодателство. Такива са адвокатите Иван Петров и Марин Тютюнджиев. Първият акцентира върху противоконституционността на текста, обявявайки го за прецедент, който в бъдеще може да послужи за оправдание на други нарушения на човешките права – като исканата от комунистите национализация. След това със статистически данни оборва тезата за засилващата се и отрицателна роля на евреите в българската икономика, заключавайки, че мнозинството от тях са „кръгла сиромашия – семкаджии, вехтошари, работници, бръснари и други дребни съществувания“. На основния закон се позовава и Тютюнджиев. Според него антиеврейските мерки са също и излишни, първо, защото евреите са незначително малцинство, и второ, защото българският народ е доказал, че може да запази своята идентичност в много по-тежки условия на чужди владичества и без подобни извънредни закони. Народният представител декларира, че при законотворчеството е необходимо да се съблюдава справедливостта, която е „първо условие за преуспяване на една кауза“.

Както се вижда, адвокатите са сред най-големите противници на приемането на ЗЗН. Адвокатският съюз е една от трите професионални неправителствени организа-

ции, излезли с декларации срещу расисткото законодателство. Показателно е и че от седмината депутати, изказали се против законопроекта за ЗЗН, единствено Никола Сакаров не е адвокат. В крайна сметка обаче парламентът приема антисемитския закон. Сред мнозинството, гласувало „за“, също има много адвокати. Повечето от тях в никакъв случай обаче не са расисти, а подкрепят проекта със същите мотиви, които по-рано цар Борис излага на принципа „Ела зло, че без тебе – по-зло!“. Някои, като Димитър Пешев, по-късно вземат дейно участие по спасяването на българските евреи. Разбира се, не бива да отричаме, че сред парламентарното мнозинство има и убедени антисемити. Сред тях са адвокатите Дочо Христов, Дени Костов, Крум Митаков. Те не просто подкрепят ЗЗН, но се изказват и за засилване на ограничителните му мерки, а също и за експулсиране на българските евреи. По-късно редица адвокати отиват на служба в Комисарството по еврейските имоти. Мнозина от тях се възползват от постове си за лично обогатяване. Първият шеф на Комисарството по еврейските въпроси – адвокатът Александър Белев, не е корумпиран, но пък е може би най-праволинейният антисемит в България. За честта на българската адвокатура обаче трябва да признаем, че нейните най-авторитетни представители не правят компромис със съвестта си и с призванието си на защитници на гражданските права и остават противници на расисткото законодателство и неговото прилагане.

ЗЗН е първият, но не единствен антисемитски закон в българската конституционна история. В следващите две години властта въвежда още няколко нормативни акта с расистко съдържание. Влизането на България в Тристранния пакт, присъствието на нацистки войски в страната и затягането на авторитарния режим ограничават възможностите за легална съпротива. От страна на Адвокатския съюз повече няма да видим толкова критични изложения като онова от 30 октомври. През февруари 1942 г. парламентът приема Закон срещу спекулата с недвижима собственост. Членове 7–10 на този нормативен акт забраняват на евреите да притежават недвижима собственост извън техните жилища за живеене или за упражняване на занаят. В свое писмо до министрите на финансите и правосъдието Управителният съвет на Съюза на българските адвокати изказва становище, че законът няма да бъде ефективен в борбата със спекулата. В същото време адвокатите декларират, че е „добре лицата от еврейски произход да запазят изцяло поне тия сгради, в които живеят, и тия за здравни нужди“.

Никак не е за пренебрегване обаче пасивната съпротива, която оказва адвокатската гилдия на прилагането на антиеврейските мерки. Съгласно ЗЗН правителството определя квоти за евреи, упражняващи адвокатска професия. Тези, които останат извън квотите, трябва да бъдат изключени от колегиите. Използвайки несъвършенствата в самия закон и в неговия правилник, чрез една продължителна кореспонденция с Министерството на вътрешните работи, чиято цел уж е да уточни и изчисти процедурите, адвокатските колегии дълго време протакат заличаването на своите членове евреи, като по този начин саботират прилагането на ЗЗН. Първото масово отписване

на евреи от Софийската адвокатска колегия е от март 1942 г. – повече от година от влизането на ЗЗН в сила.

Много адвокати отпращат към органите на властта индивидуални ходатайства в полза на техни колеги евреи – за тяхно невключване в забранителните списъци, за трудоустрояване на вече отписаните и пр. Прошенията са толкова многобройни, че Христо Стоманияков, комисар по еврейските въпроси от есента на 1943 г., насрочва специален приемен час за адвокатски визити. Софийската адвокатска колегия има смелостта да ходатайства пред Комисарството в качеството си на институция.

Още по-красноречиви са следните факти. Йосиф Фаденхехт продължава да е председател на Съюза за българските адвокати до началото на 1943 г. Едва тогава той е отстранен от лидерския пост, като през април с.г., във времето, когато еврейският въпрос в България е в най-острата си фаза, Управителният съвет си позволява да отправи към него традиционния в случаи на промяна в председателството благодарствен адрес. До края на 1942 г. Фаденхехт е и подпредседател на Висшия адвокатски съвет, което пък е в драстично нарушение на ЗЗН.

Показателен за смелостта и възможността на адвокатското съсловие да отстоява своята автономност от властта е фактът, че през целия период до 9 септември 1944 г. българските правителства не успяват да наложат казионни ръководства на водещите адвокатски организации. Петър Бояджиев заменя проф. Фаденхехт начело на Адвокатския съюз. Негов секретар остава Найден Райчев – човек с леви убеждения. Ръководството на най-многочислената и влиятелна колегия – Софийската, се доминира от политически противници на режима и на съюза с нацистка Германия. Това са Александър Огнянов (бивш министър), Борис Павлов (демократ), Никола Бронзов, отново Найден Райчев, Иван Гумеров, Димитър Вапцаров и др. През септември 1943 г., когато вече бившият вътрешен министър Петър Габровски пуска молба за повторното му вписване в състава на Софийската адвокатска колегия (като министър той не е имал право да упражнява адвокатската си професия), Софийският адвокатски съвет му определя такса от 20 000 лв. За недопускането на Габровски няма формални основания, но фактът, че в случая изискваната сума е 20 пъти по-висока от стандартната, говори за нежеланието на столичните адвокати да видят сред себе си компрометиран се политик. Историята се повтаря няколко месеца по-късно. По подобен начин Софийският адвокатски съвет определя за бившите министри Константин Партов и Дочо Христов такси в размер на 10 000 и 20 000 лв.

След влизането на България в Тристранния пакт, със засилването на цензурата и на останалите репресивни мерки, парламентът остава почти единственото място, където публично може да бъде изказано недоволство срещу налагането на антисемитска политика. Но дори и тук възможностите са ограничени. В началото на юли 1941 г. Народното събрание касира депутатите комунисти. Актът е законосъобразен, но остава отворен въпросът защо чак сега камарата се сеща, че тяхното пребиваване в

нея е в нарушение на ЗЗД. Така или иначе, лишени от депутатство са двама от ораторите, противници на ЗЗН – адвокатите Поляков и Дюгмеджиев.

Вторият закон с откровено антиеврейски характер е Законът за еднократен данък върху еврейското имущество, приет в средата на юли 1941 г. С него имотите на гражданите от еврейски произход са обложени с колосалните 20 % за състоянията от 200 хиляди до 3 милиона лева и с 25 % за състоянията над 3 милиона лева. Още поутежняващо е изискването длъжниците да внесат сумите в срок, не по-дълъг от 6 месеца. Този разорителен налог цели да съсипе икономически еврейското малцинство и принуждава много негови представители (особено по-бедните) да продават своя собственост на безценица, тъй като не могат да набавят необходимите суми.

В пленарната зала този, който отново се опълчва срещу новата драстична мярка, е Никола Мушанов. Той атакува закона в два аспекта – като противоречащ на принципа на равенство пред закона и като нарушаващ правото на собственост и свободата на стопанска инициатива. Декларирайки, че „всеки данък, за да бъде справедлив, трябва да е общ за всички“, Мушанов изобличава управляващите, че с въвеждането на този налог целят изземване и одържавяване на частната собственост на евреите. Алюзиите с комунистическата идеология и практика са неминуеми и видният български демократ декларира, че „ние идем малко в допир с оная доктрина, която всички отхвърляме и която смятаме, че е пакостна за интересите и за бъдещето на страната ни“, и пророчески добавя: „Отиваме собствено да подриваме основите на буржоазното стопанство. По едно недоглеждане вкарваме вълка в кошарата“. Депутатът от мнозинството Иван Петров подкрепя философията на законопроекта, но се изказва против стръмната скала на облагане. Подобно на Мушанов, и той прави асоциации с идеологията на болшевиките, заявявайки, че „старите комунистически и социалистически лозунги виждаме да шестват под формата на национализъм“. За Петров съществува опасност крайно рестриктивната данъчна политика към евреите да засили влиянието на чуждестранния капитал в страната.

Следват нови ограничителни мерки. Вече споменахме за Закона срещу спекулата с недвижима собственост. В парламентарните дебати при неговото обсъждане Никола Мушанов за пореден път обявява, че „българското законодателство трябва да бъде еднакво спрямо всички български поданици, независимо от вярата, независимо от народността“. Трябва да отбележим, че критика на проекта, макар и много плаха, прави и подпредседателят на Народното събрание Димитър Пешев.

През лятото на 1942 г. са приети нови драконовски закони. Със Закона за подданството в Новите земи държавата не признава българско гражданство на евреите от Беломорието, Македония и Пиротско. Така над 10 000 души се превръщат *res nullius*, както по-късно се изразява Мушанов, и това се явява всъщност първа стъпка към тяхната по-късна депортация. Названието на Закона за възлагане на Министерския съвет да взема всички мерки за уреждането на еврейския въпрос говори само по себе си. На негово основание в следващите месеци чрез подзаконовни нормативни ак-

тове правителството изменя ЗЗН и въвежда серия драстични и дискриминирации ограничения над еврейското малцинство – носенето на шестолъчните значки, въвеждане на табели „еврейско предприятие“, „еврейско жилище“ и пр., забрана за притежание на автомобили, радиоапарати и телефони, „сгъстяването“ им, допълнителни ограничения на придвижването им, на стопанската им инициатива и т.н. С подобен акт е учредено и превърналото се в символ на мракобесие Комисарство по еврейските въпроси. Срещу приемането на този закон в парламента яростно се противопоставя Петко Стайнов. Видният професор заявява, че делегирането на права правителството да изменя законите без санкцията на парламента е *contra legem*, тъй като по конституция законодателната власт принадлежи на Народното събрание и царя, но не и на Министерския съвет. Стайнов изобличава управляващите, че се стремят да ограничат още повече правата на българските евреи, и заявява: „Аз не знам какво още трябва да им отнемем, за да ги приравним към робите“.

През пролетта на 1943 г. антисемитската политика в България достига своята кулминация. На 22 февруари комисарят по еврейските въпроси Александър Белев сключва с германския представител Теодор Данекер спогодба за изселване на 20 000 евреи от българските предели. Предвижда се да се депортират всичките 11 400 евреи от „новите земи“, а остатъкът да се попълни с жители от стара България. В началото на март започва вдигането на евреите от Беломорието. На 7 март те са докарани в Дупница, Кюстендил и Радомир и са натъпкани в тютюневи складове при крайно тежки условия. По същото време в някои български градове започва подготовка за евакуиране и на местните евреи. Предвижда се операцията да бъде секретна, за да не възбуди общественото мнение. В края на краищата обаче информация изтича. Така започва най-известната и значима акция по спасяването на българските евреи, тясно свързана с името на подпредседателя на Народното събрание – адвоката Димитър Пешев. Както ще видим, в инициативата на Пешев по спасяването на хиляди човешки животи участват и редица други адвокати, чиито имена незаслужено тънат в забравата.

Всичко започва на 8 март 1943 г. Тогава паникьосаната еврейска общност в Кюстендил информира адвоката Петър Михалев – правителствен депутат, дошъл на обиколка в избирателния си район, за подготвяната депортация и го моли за помощ. Михалев реагира незабавно и приема за своя каузата по спасяването на своите съграждани. Той организира 4-членна депутация, която още същия ден заминава за София. В нея влизат освен самия Михалев, още видните местни общественици Владимир Куртев (съратник на Ванче Михайлов), Асен Суичмезов и адвокатът Иван Момчилов. Причината делегацията да търси в столицата именно Димитър Пешев не е случайна, нито се крие единствено в това, че подпредседателят на парламента е земляк с нейните участници. С политическото си поведение Пешев отдавна е изградил реноме на самостоятелен, трудноманипулируем общественик, чужд на всякакви расови теории. Показателно е, че още в края на 1940 г. Централната еврейска консистория търси подкрепа от него срещу приемането на ЗЗН.

Същия ден Димитър Пешев получава информация от друг свой колега – Димитър Икономов, за случващото се в Дупница. Икономов, подобно на Пешев и Михалев, е адвокат, част е от мнозинството и като такъв е гласувал за въвеждането на антисемитско законодателство в България. През 1942 г. обаче се обявява срещу даването на правителството на извънредни пълномощия по еврейския въпрос. Нека добавим, че макар и правителствени депутати, до този момент Пешев и Икономов имат редица различия помежду си, изпитват неприязън един към друг и по думите на първия не си говорят. В началото на март 1943 г. Икономов negliжира личните си чувства и търси сътрудничеството на Пешев в името на общата цел – спасяването на българските евреи. В тази кауза още от началото е намесена и фигурата на пазарджишкия народен представител – адвоката Георги Кендеров. Дочувайки за приготвянето на местната администрация, Кендеров незабавно заминава за София, предупреждавайки преди това околийския управител да не предприема каквото и да е по отношение на пазарджишките евреи до следваща негова разпоредба.

На 9 март Пешев и Михалев уведомяват своите колеги в парламента за подготвяната секретна операция и принуждават вътрешния министър Петър Габровски да издаде заповед за нейната отмяна. Фактът, че намеренията на администрацията стават достояние на българските депутати, както и енергичните действия на Пешев, Михалев, Икономов, а и на Кендеров довеждат на първо време до отлагане на депортацията на българските евреи.

Димитър Пешев обаче не спира дотук. Както пише в своите спомени, „моята човешка съвест и разбирането ми за тежките последици както за засегнатите лица, така и за политиката на страната сега и в бъдеще, не ми позволяваха да остана в бездействие“. Подпредседателят на Народното събрание разбира, че съдбата на българските евреи още не е решена. Затова той решава да инициира колективен протест до министър-председателя Богдан Филев, в който да се включат по възможност максимален брой депутати от мнозинството. На 17 март 1943 г. 43 български народни представители, в това число 41 правителствени и двама от крайнодясната опозиция, изпращат изложение до премиера против изселването на българските евреи извън границите на страната. В него в политически коректен, но същевременно твърд тон се казва, че евентуална депортация „е недопустима не само защото тези хора, нелишени от българското си поданство, не може да бъдат изгонвани вън от България, но и защото това би била една пакостна и с тежки политически последици за страната мярка. Тя би лепнала на България незаслужено едно петно, което не само ще ѝ тежи морално, но и политически ще обезсилва всички нейни аргументи от такъв характер, към които тя сигурно ще има нужда да прибегва в бъдещите свои международни отношения“. Пешев и неговите съмишленици смятат, че е излишно да се прибегва до подобни жестоки мерки, които могат да доведат до обвинения в масово убийство. „То би тежало преди всичко на правителството, но сигурно ще надхвърли него и ще падне върху главата на България“. Нещо повече, в изложението се казва, че подписа-

лите се депутати „ще ни бъде невъзможно да споделим каквато и да е било отговорност“ за последствията от евентуална депортация. За всеки, разбиращ от политическа реторика, е ясно, че тези думи представляват директна заплаха за оттегляне на доверието към Министерския съвет.

По изрично желание на Пешев писмото не е подписано от десетината опозиционни депутати на антигермански позиции. Петко Стайнов в нарочна декларация изразява пълната си подкрепа за инициативата. Още неколцина народни представители изявяват желание да се присъединят към инициативата. Може да се каже, че около 60 депутати изразяват публично несъгласието си с евентуалната депортация на българските евреи. Към този момент парламентът е 140-членен (20 парламентаристи са касирани, починали или отказали се). За пръв път иначе радващият се на монолитно парламентарно мнозинство кабинет е заплашен от блам, и то по изключително важен въпрос. Нека добавим, че всичко това се случва в разгара на Втората световна война, далеч преди да стане ясен нейният изход и в условията на засилващ се натиск от страна на нацистка Германия.

Акцията на Димитър Пешев и подкрепилите го съмишленици показва не само тяхната политическа далновидност и прозорливост, не само грижата им за бъдещето на страната и нейния морален облик пред света. Тя показва и гражданска доблест. От 43-мата 20 са адвокати по професия и призвание. Нека не спестяваме техните имена: Димитър Пешев, Петър Михалев, Димитър Икономов, Георги Кендеров, Иван Петров, Марин Гютюнджиев, Сотир Янев, Иван К. Вазов, Александър Кръстев, Симеон Халачев, Данаил Кънев, Петър Кьосеиванов, Никола Дуров, Георги Попов, Петър Хаджипетров, Филип Махмудиев, Стефан Караиванов, Георги Кръстев, Стефан Стателов, Иван Минков.

В следващите дни правителството взема екстрени мерки, за да укрепи своето положение. Премиерът Филев подлага на изключителен натиск подписалите изложението, в резултат на което десетина от тях се отказват от подписите си. Димитър Пешев заплаща за проявеното мъжество с бламирането си от подпредседателския пост в камарата. Това става, без да се допуснат каквито и да е дебати и без да се даде възможност на потърпевшия дори да си подаде оставката. Главната цел обаче е постигната. Депортацията на българските евреи е отменена.

Никола Мушанов и Петко Стайнов се опитват да се възползват от шума около акцията на Пешев и да поставят въпроса за съдбата на евреите от „новите земи“. Тъй като спогодбата „Белев – Данекер“ не подлежи на ратификация от Народното събрание, двамата опозиционни депутати използват пренията по други законопроекти, за да изкажат мнението си. Никола Мушанов определя вдигането на беломорските евреи като „похищение спрямо всички закони, които установяват елементарни права на живот на хората“, и обвинява управляващите в нарушаване на собственото им законодателство. За него подобни мерки – затваряне и насилствено експулсиране, може да се приемат единствено срещу лица, обвинени в извършване на престъпление, а

случаят не е такъв. Петко Стайнов от своя страна акцентира върху лишаването на евреите от поданство. Той аргументирано доказва, че този акт не само противоречи на конституцията, а е и в разрез с принципите на международното частно право, и по-точно – с постановката „Личността следва по право съдбата на територията, върху която има своето местожителство“. За авторитетния юрист, след като законът забранява на евреите да опират чуждо поданство, те се превръщат автоматически в български граждани *ipso facto*, с което оборва твърденията на министъра на правосъдието, че те нямат българско гражданство, използвани като мотив за екстрадицията.

Животът на евреите от стара България обаче е спасен. Последната значима репресия над тях е изселването на столичните евреи в провинцията, случило се в дните около 24 май 1943 г. И тук Никола Мушанов и Петко Стайнов се опитват да се застъпят за тях, този път в писмо лично до цар Борис III.

В късната пролет на 1943 г. правителството се отказва от депортацията на евреите от старите предели. Цар Борис III устоява на натиска на Хитлер. Монархът обаче едва ли би успял в това отношение, ако нямаше зад себе си силното обществено недоволство срещу изпращането на българските евреи в Полша. Без да пренебрегваме мястото на останалите фактори (като православната църква), трябва да заявим, че българските адвокати изиграват немалка роля за формирането на тези обществени настроения и за канализирането им в политически решения.

Показателно е изявлението на Дочо Христов от есента на 1943 г. В своя реч пред събрание на областните директори новият вътрешен министър експлицитно заявява: „Няма вече да изселваме евреи. Където са, там ще останат. Негласно ще им се дадат облекчения“. Това признание, както и фактът, че колеги на Христов в кабинета на Добри Божилов са подписали се срещу депортацията на евреите (вкл. И. Вазов), демонстрира фиаското на антисемитизма в България.

Антиеврейското законодателство обаче продължава да съществува още няколко месеца. „Негласните облекчения“ се разрастват значително в началото на лятото на 1944 г. при правителството на Иван Багрянов. Фактът, че това се случва във времето, когато германският натиск по обективни причини отслабва и България започва своята външнополитическа преориентация, показва още веднъж, че расисткото законодателство в страната е натрапено отвън.

Един от политическите митове гласи, че антиеврейските закони са отменени едва след 9 септември 1944 г. Това не е вярно. На 17 август премиерът Багрянов декларира в своята известна парламентарна реч, че правителството е готово да приключи с еврейския въпрос. На 31 август, позовавайки се на закона от 1942 г., делегиращ му споменатите вече извънредни пълномощия, Министерският съвет приема постановление, с което практически отменя всичките расистки текстове в ЗЗН и другите закони. В кабинета на Багрянов министър на правосъдието е адвокатът

Александър Сталийски. Същият Сталийски, който в началото на 30-те е водач на Националната задруга – фашисти.

В самото начало на септември новото правителство с премиер Константин Муравиев приема Наредба-закон за амнистия. В нея освен друго се амнистират и всички престъпления по ЗЗН и Закона за еднократния данък. Този акт отменя окончателно антиеврейското законодателство в България. В кабинета на Муравиев, свален на 9 септември 1944 г., влизат и адвокатите В. Димов (вътрешен министър), Б. Павлов (правосъдие), Ал. Гиргинов (финанси), Н. Мушанов (без портфейл). Всички те са представители на т.нар. англофилска опозиция – убедени демократи и принципи противници на расизма и антисемитизма.

Разнолика е сетнешната съдба на нашите герои. Най-вероятно участието на Ал. Белев, П. Габровски, Д. Христов щеше да бъде същата и при един справедлив съдебен процес срещу тях. Налагащият се комунистически тоталитарен режим обаче подлага на репресии всички свои политически противници, без значение какво поведение са държали преди 9 септември. Д. Пешев е осъден от Народния съд на 15 години затвор. Немалко от неговите съмишленици – като П. Кьосеиванов и И. Вазов – получават смъртни присъди. Сотир Янев не доживява преврата. Убит е от комунисти терористи няколко дни след като слага подписа си под изложението на Пешев. Н. Мушанов е убит в килиите на Държавна сигурност през 1951 г. Б. Павлов и Ал. Гиргинов намират смъртта си в концлагера „Белене“. В. Димов изкарва дълги години в затвора, преди да бъде освободен. Н. Бронзов първоначално сътрудничи на новата власт и дори е прокурор в Народния съд, но впоследствие преминава към опозицията и бива репресиран. П. Стайнов успява да продължи политическата и академичната си кариера и след големите промени. Н. Райчев също сътрудничи на новия режим и дори участва в процеса срещу Трайчо Костов.